

DOI: 10.36719/2663-4619/60/21-26

Sehranə Ələsgər qızı Kasimi
sekasimi@mail.ru
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İNKİŞAF DÖVRLƏRİ

Açar sözlər: musiqi tarixi, arxeoloji abidələr, klassik musiqi, qədim tayfalar, folklor

Periods of cultural development of Azerbaijan Summary

The musical history of Azerbaijan is a part of understanding of the ancient past of Azerbaijan. The universally recognized development peculiarities of Azerbaijan are the result of the specific musical culture of the Azerbaijani people. Difficulties of studying the ancient music culture of Azerbaijan are directly related to the absence of leading sources and indirect references. Oral traditional folklore, folk song creativity, fiction and archaeological monuments are the main sources of the study of the past of Azerbaijani culture. It is important to preserve the authenticity of classical music and folk songs of Azerbaijan, starting with the ancient ancestors of the Azerbaijani people: thousands of years before our era had a different historical effect on the Medians, the Caspians, the Albanians and other tribes. The extensive trade routes passing through Azerbaijan, the Silk Road, the invasion of various tribes as Huns- Suvars (in the VII century BC), Romans (at the beginning of our era), Khazars (VI - VII centuries), Cumanses (IX - XI centuries), Seljuk Turks (X-XI centuries), Mongols (XIII century), Persians, Arabs and had their specific impact on Azerbaijani folk music and culture.

The broad and sophisticated international trade junction of the Middle East countries certainly came to Azerbaijan. Latin and Greek inscription about Domitian's, XII Roman legion being on the shores of the Caspian Sea, were discovered on Gobustan rocks at the end of the first century. The great Norwegian researcher and traveler, Tur Heyerdal in his scientific findings made a special place for Gobustan boat descriptions and considered similarity with the Sumerian culture. He also stated that, the civilization of Arabian Sea had contacted with Gobustan[5]. The Khazars are one of the oldest and most widely spread ethnic groups in the Eastern and Central Transcaucasia. According to ancient and old Oriental sources, during the existence of the Achaemenid rule (6th-4th centuries BC), they established ethno-cultural relations with their close neighbors, as well as with peoples who were relatively far from them.

Key words: music history, archeological monuments, classical music, ancient tribes, folklore

Giriş

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixi xronologiyasına dair

Azərbaycanın musiqi tarixi ölkəmizin qədim keçmişinin dərk edilməsinin bir hissəsidir. Min illərlə oturuşmuş ümumbəşəri inkişafına Azərbaycanın verdiyi töhvələrlə, biz, hər şeydən əvvəl xalqımızın özünəməxsus musiqi mədəniyyətinə minnətdar olmalıyıq. Azərbaycanın qədim musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsinin çətinlikləri yönəldici mənbələrin və dolayı istinadların olmaması ilə birbaşa bağlıdır. Fəqət, şifahi və ənənəvi folklor, xalq mahnı yaradıcılığı, bədii ədəbiyyat və arxeoloji abidələr, aşkar edilən artefaktlar Azərbaycan mədəniyyətinin qədim tarixini öyrənmək üçün əsas mənbələr, başlıca qaynaqlardır.

Azərbaycan klassik musiqisinin və xalq mahnılarının yaranması, nəsilədən nəslə ötürülməsi, orijinalılıqlarının qorunub saxlanması, qədim əcdadlarımız sayılan, bizim eradan əvvəl minillər boyunca yaşamış “şumerlər” (əslində türklər), mannalar, türükkülər (türklər), midiyalılar, lullubəylər, kaspilər, albanlar və digər xalq, etnos və tayfaların varlıqları və fəaliyyətləri sayəsində mümkün olmuşdur.

Azərbaycandan keçən geniş ticarət yolunun, İpək yolunun, müxtəlif tayfaların qəsbkarlığı (e.ə. VII əsr Hun suvarlar), romalılar(əranın əvvəllərində), xəzərlər (VI -VII əsrlər), cumanslar (XI-XII əsrlər), səlcuq türkləri (X-XI əsrlər), monqollar (XIII əsr), farslar, ərəblərin və eləcə də digər ölkələrin Azərbaycan mədəniyyəti ilə bilavasitə qarşılıqlı əlaqəsi olmuşdur.

Yaxın Şərq ölkələrinin geniş və inkişaf etmiş beynəlxalq ticarət qovşağı və mədəniyyəti şübhəsiz ki, Azərbaycanla qarşılıqlı əlaqədə idi (5).

I əsrin sonunda XII Roma legioneri-İldırım sürətli Domisianın Xəzər sahillərində olması barədə Qobustan qayalarında latın dilində aşkar edilmiş xatirə yazısı yuxarıda dediyimiz xarici təcavüzün tarixi şahidlərindən birdir.

Böyük Norveç tədqiqatçısı və səyyahı Tur Heyerdal (1914-2002) özünün elmi axtarışlarında Qobustan qayıq təsvirlərinə xüsusi yer ayıraraq, onlarda türk mədəniyyəti ilə analogiya görür. O, həmçinin, belə bir mülahizə söyləmişdir ki, Qobustandakı qayasəthi təsvirlər Norveçdəki vikinqlərdən qalma qayasəthi təsvirlərin əcdadıdır. Bunu görən səyyah vətəninə dönərək Odin saqasını oxuyur və görür ki, orada deyilir: “Biz Asların və ya Azların ölkəsindən gəlməyik”. Elə buna görə də qərara gəlir və ciddi təsdiq etməyə səy göstərir ki, bizim ulu babalarımız Odinlər (Od yuvası deməkdir bizim dildə Od və in – yuva) bura Azərbaycandan gəlmədirlər. Və bu da eramızın IX-X-cu əsrlərinə təsadüf edir (12, 59).

Sərhədləri Krimdən demək olar ki, Urala qədər uzanan Xəzər Türk Xaqanlığı VI, VII, VIII əsrlərdə Bizans imperiyası ilə dünya siyasətini balanslaşdıran güclü dövlət idi. Ona görə VII əsr Bizans imperatoru Konstantin İsa Xəzər Kaqanının gözəl bacısı Çiçəyi oğlu Leva gəlin aparır. Xəzərlə qohumluq yaradır ki, daha güclü olsun, özünün mövcudluğun sığortalasın. Çiçəyin oğlu Lev İsa da atasından sonra Bizansın imperatoru olur. Müxtəlif ədəbiyyatlarda Çiçəyin eşqinə millət ona Lev Xazarski deyirdi.

Əhəmənilər hakimiyyətinin (2750 il bundan qabaq) Əhəməni sülaləsinin ilk əcdadı (babası) Haxameş (Haxamaneş) öz pars tayfası ilə artıq Hindistandan Zaqros dağ ətəklərinə gəlmişdi (12, 1031-1032). Mövcud olduğu dövrdə, antik və qədim Şərq mənbələrinin verdiyi məlumatlara əsasən, onlar həm özlərinin yaxın qonşuları, həm də nisbətən uzaq olan xalqlarla etnomədəni əlaqələr qururdular.

Herodot Əhəmənilər hakimiyyətinin əyalətləri arasında xəzərlərin yaşadığı iki satrapın adını çəkir (XI və XV; burada, həmçinin saklar yaşayırdılar). XV satrap Azərbaycanın Qazax – Gəncə zonasını, XI satrap isə xəzərlərin məskunlaşdığı digər əraziləri əhatə edirdi (5, 97).

Xəzərlər Əhəmənilər ordusunun heyətində e.ə. 480-ci ildə Yunanıstana, I Daranın e.ə. 516-512-ci illərdə Qara dəniz skiflərinə qarşı yürüşündə iştirak etmişlər. Romadan Frankiya əyalətinə göndərilən şair Ovidiy (e.ə.43-il) öz əsərlərində dəfələrlə Equis adlı şəhər – qəsri xatırladır. Equis şəhərinin bünövrəsini Dunay çayının sahilində xəzərli Equis qoymuşdur. Eradan əvvəl. V əsrə aid edilən Melefiş papiruslarından öyrənirik ki, xəzərlər yaxşı gəmi qayıranlar, təcrübəli dənizçilər olmuşlar. Məhz bunun üçün də onların sol sahilində məskunlaşdıqları-dəniz xəzərlərin şərafinə Xəzər dənizi adlanır.

Qədim dövrdə olduqca güclü qarşılıqlı təsirlər yalnız ticarət əlaqələri sayəsində deyil, həm də intensiv mədəni inkişaf etmiş xalqların qarşılıqlı rabitə yaratmaları sayəsində baş verirdi. Arxeoloji tədqiqatlara əsasən məlum olur ki, hələ erkən tunc dövrü mədəniyyəti dövründə belə Qafqaz tayfaları, Qədim Şərq xalqları, Aralıq dənizinin şərq hissəsi və Avropanın cənub-şərq bölgəsi-arasında qarşılıqlı əlaqələr (get-gəllər) mövcud olmuşdur. Bu, Azərbaycanda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Kür-Araz mədəniyyəti deyilən məşhur mədəniyyət qalıqları arasında Ön və Kiçik Asiyadan gətirilmiş və əksinə buradan oralara aparılmış mədəniyyət və məişət əşyalarının varlığı ilə sübuta yetirilir.

Kitabın girişində Azərbaycan tarixinə etdiyimiz səyahətlə bu diyarın bir daha nə qədər ulu, qədim bir salnaməyə malik olduğu vurğulanır. Məqsədimiz isə yurdumuzun mədəni əlaqələrindən və mədəni dövrlərindən bəhs etməkdir.

Təbiət vergisi olan Azərbaycan xalq musiqisi, xalq yaradıcılığının dərin, zəngin və rəngarəng məzmunundan irəli gəlir. Azərbaycan milli musiqi folklorunun əsası - kütləvi kəndli musiqi yaradıcılığı, xalq mahnıları, müğənni, aşıq, saz-söz ustası, meyxana janrı, dastan danışan və professional yaradıcılıqdır.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ən qədim dövrlərindən başlayan-inkişaf yoluna nəzər salsaq, təqribən belə bir ardıcılıq, belə bir xronologiya əldə etmiş olarıq.

Bunun üçün əvvəlcə Midiya mədəniyyətinə nəzər salaq:

Midiyada dövlət yaranışının başlanğıcı – bizim eraya qədər VIII əsr;

Qüdrətli Midiya dövləti – eradan əvvəl VI – VII əsrlər.

Midiya mədəniyyətini Kiçik Asiya, İran, Assuriya ilə əlaqələndirən bağlantı.

Ekbatan (indiki Həmədan), Tarvekis (Təbriz), Raqa (Rey) şəhərlərinin inkişafı. Assur – Vavilon mədəniyyəti ilə əlaqələr. (çivi yazılı)

Midiyanın Kir və Əhəmənilər hökmranlığı tərəfindən fəthi (e.ə. 524- il);

Azərbaycanda zərdüştlük, onun yayılması və xalqın mədəniyyət və məişətinə təsiri.

Tarixçilər sübut ediblər ki, Azərbaycanda zərdüştlük dini olub. Dünyada ilk dəfə təkallahlığı qəbul edən, Azərbaycan torpağında yaranan zərdüştlük dininin əsasını qoyan, Zərdüşt peyğəmbər olmuşdur. Orta Asiyanın qədim mütəfəkkir alimi Biruni (973-1048) yazmışdır ki, Zərdüşt əslən Azərbaycandan idi. “Avesta”nın bir çox müddəaları Xəzər (Kaspi) dənizi ilə, habelə azərbaycanlıların yaşadığı ərazi ilə bağlıdır (7, 6”).

“Zərdüşt Azərbaycanda, o zaman Gəzən, sonralar Təxti-Süleyman, (ərəb mənbələrində Şiz) adlandırılan yerdə doğulmuşdur. Məhz buna görə də zərdüştlərin “Bundəhiş” kitabında Gəzən yaxınlığındakı Urmiya gölü müqəddəs sayılmış, Gəzən şəhərindəki “Azrəxş”, ya “Dirəxş” və ya “Azərgəşəsp” adlanan atəşgədə

ziyərətqah olmuşdur” (3, 8). Digər mənbədə, Zərdüşt dini və ədəbiyyatı haqqında geniş məlumat verən, İ. Purdavud “Qatha” kitabında yazır ki, “Yaqut Həməvi Hicrətin VII əsrində bu yerdə olmuş və “Atəşgədə”ni görmüşdür. Atəşgədənin günbəzinə gümüşdən düzəldilmiş bir hilal (“təzə doğulan ay”) qoyulmuş idi.” (11, 22), “Avestanın özündə (Yasna 9:17) Zərdüştün doğum yeri kimi göstərilən Ērān Wējādli yerin orta əsrlər Arranın müasir dövr Azərbaycan ərazisində olması böyük ehtimalla qeyd olunur” (8). Ümumiyyətlə, araşdırdıqca belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Zərdüşt dinini yayanlar muğlar olmuşlar. Muğlar “Avesta” kitabında olan ayinləri təbliğ edən və insanları təkəllahlığa çağıran—xüsusi missionerlər olmuşlar. İbadətlərində müqəddəs kitablardakı “qatlar”ı avazla oxuyardılar.

“Zərdüşt ilk dəfə öz ideologiyasını və təriqətinin qayda-qanunlarını şeir halında təbliğ edirdi. Onun şagirdləri də Zərdüştün nəğmə və dualarına oxşar nəğmə və dualar hazırlayırdılar” (1,145). Mənbəni diqqətlə oxuyanda belə bir nəticəyə gəlmək olur:

“Zərdüştün nəğmə və dualarına oxşar” musiqisində nəğmə və dualar o anlamı verir ki, Zərdüştün sağlığında bunlar mövcud idi və buna görə də onları peyğəmbərlərindən iqtibas edən ardıcılıqları onun qüdsal yolunu davam etdirmişlər.

Dünya miqyaslı tanınmış tarixçilər, alimlər Zərdüştüyün tarixini araşdırarkən, Xəzər dənizini, Kür-Araz sahələrini qeyd edərkən, nədənsə oranı “İran” ərazisi və əhalisini isə “iranlılar” kimi qeyd edirlər. Buna sübut olaraq, rus müəllifi, L.S.Vasilyevin “İstoriya reliqiy Vastoka” kitabındakı 10-cu bənd, “Dualizm drevnix İrantsev i Zoroastr” başlığı altında (səh. 210-263) yazını misal gətirmək olar.

“Danimarka şərqşünası A.Kristensen (1875-1945) “*Iran dər zaman-e Sasaniyan*” əsərində özünəməxsus təşbehlə bunları yazır: “qaranlıq otaqlarda oddan olan alov şölə çəkir, arxasında isə metal alət bərq vurur, ruhanilərin uca və bəzən bəmədən ürəyə yatan zümzümələri eşidənləri ehtizaza gətirir, istər-istəməz özünə cəlb edirdi” (2, 76). Baxın, elə həmin bu məbədlərdə də muğamların bünövrəsi qoyulmuş və zaman – zaman inkişaf edərək davam etdirilmiş, nəsildən – nəslə ötürülmüşdür.

“Lügətnəməyi-Dehxuda” lüğət kitabı ən mükəmməl, möhtəşəm sayıldığı üçün fars və dünya alimləri çox suallara burda cavab tapırlar. Elə bu məqsədlə biz də muğlar haqqında məlumat üçün bu mənbəyə müraciət etmək qərarına gəldik. “Muğam sənəti miladdan əvvəl IX-X əsrlərdə muğlar tərəfindən ifa olunub. Kökü şumer (Türk mədəniyyəti) mədəniyyətindən əxs olunub”. (“Lügətnəməyi-Dehxuda”). İlyə Məhərrəmi yazır ki, “Muğam sözünün kökü “muğ” sözündən götürülüb. Məzhəbi din ayinləri musiqi, avaz və ritmlə icra olunurdu. Zaman keçdikcə, inkişaf edərək, formalaşaraq, indiki Muğam səviyyəsinə gəlib çatmışdır” (10). Bu mənbələr bizə əsas verir ki, muğamın Azərbaycana aid olduğunu və “muğ” sözünün özünün “muğan” və “muğam” terminlərinin kökündə durduğunu iddia edək...

Qədim Azərbaycanın mədəni inkişaf xronologiyasına nəzər yetirək:

- “Azərbaycan” sözünün yaranması. Əhəmənilər hökmranlığından azad olma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə.V əsr)

- Rımla müharibələr. (b.e.ə.I əsr) Musiqi mədəniyyətinin inkişafını bildirən gərəkli mənbələrinin məhv olması (b.e.ə.I minillikdə)

- Misir, Assuriya – Vavilon, İran, Yunan – Roma təsiri. (instrumentalizm, hərbi musiqi, ansambl musiqisinin saray formaları və s.)

- B.e.III əsrinin sonlarında feodal quruluşun yaranışı. İran Sasanilərinin dövlətçiliyi. İran və Azərbaycan incəsənətinin qarşılıqlı təsir elementləri və qarşılıqlı əlaqəsi.

- IV əsrdə Azərbaycan və İran musiqisinin fərqli elementləri.

- Xristian təsirinin elementləri və bu elementlərin Azərbaycan xalqının mahnı və yaradıcılığında əksi.

- V-VI əsrdə Mazdak üsyanı. Mahnı yaradıcılığında mazdeizm tədrisinin əksi.

- VII əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında Bizans – Sasani müharibələri. İncəsənətin zəifləməsi. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən zəbti.

- VII – VIII – IX – X əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin İran və Ərəb mədəniyyətləri ilə qarşıdurması.

- İslam və onun mədəniyyətə münasibəti. Ərəb mədəniyyətinin fəth olunmuş xalqların mədəniyyətinə münasibəti.

- Azərbaycanda inkişafda olan “Ərəb mədəniyyəti” kimi adlandırılan ərəbçiliklə məşğulluq.

- Ərəb alimlərinin musiqişünaslığı. Ərəb musiqi nəzəriyyəsinin bünövrəsi, ərəb qammaları.

- Ərəb alətləri: rubab, kəmançe, əl-ud, bərbəd və s.

- Ərəb – İran musiqi terminologiyası.

- Ərəblərin yürüş musiqisi. Dini musiqi. Azançılar və onların yaradıcılıqlarının xarakteristikası. Dini rəqslər. Məişətdə musiqi və mahnı.

- X Məhərrəmin hadisəsi. (10 fevral 680 il). Bu hadisələrin dini mistik səhnələrdə daha sonralar yaranması.

- Babək və Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılarına qarşı mübarizəsi. Babək hərəkatının musiqisi.

- “Dədə Qorqud” - qədim yazılı xalq yaradıcılığı.

- Qopuz – Azərbaycanın milli musiqi aləti.

- VII – XI əsrdə Azərbaycan xalqının eposunda əksini tapmış qəhrəmani, lirik, matəm xalq mahnıları. (“Dədə Qorqud” dastanına istinad).

Mürəkkəb tarixi proseslərlə əlaqədar Azərbaycanda və digər Şərqi ölkələrində türk tayfalarının məskunlaşması aşiq yaradıcılığına xas olan etnik janrların formalaşmasını şərtləndirir. Eposun ilkin xronoloji inkişaf mərhələsinin nümunəsi olan “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı ən qədim türk (oğuz) abidəsidir. O, hətta XV əsrin ədəbi işlənməsində özlüyündə türk xalqlarının cəngavər mahnılarını təmsil edib. Dastan öz əsasını IX – X əsrlərdə Sır – Dərya ovalıqlarında və Ural ətrafı səhralardakı köçəri oğuzlardan götürmüş, lakin bir qədər sonra oğuzların bir hissəsi XI əsrdə Səlcuq sülaləsi Sultanının başçılığı altında Zaqafqaziyada və Anadoluda formalaşmışdır.

Dastanın türkmən, qazax, türk (Anadolu), özbək kimi bir çox türk xalqlarının epik irsində öz variantları var. Azərbaycan dastanında “digər türk epos nümunələrindən və ilk növbədə özbək və qırğız eposlarından fərqli olaraq, özlüyündə qəhrəmanlıq, tarixilik, mifoloji kimi xalq qəhrəmanlıq nağıllarının transformasiyasını təmsil edirlər” (6, 61-66). Alimlər üslub və bədii xüsusiyyətlərin təhlili əsasında “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanını bütövlükdə Azərbaycana aid edirlər..

Orta əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini elmi nöqteyi-nəzərdən aşağıda göstərilən xronologiya kimi cəmləmək olar:

Azərbaycan mədəniyyətinin “Qızıl əsri”

1. Xəlifələrin Zaqafqaziyaya cəzalandırıcı yürüşləri. XI – XII əsr Qafqaz xalqlarının mədəniyyətlərinin qarşılıqlı yaranma və qarşılıqlı əlaqələri. Gürcü xalqının dastanı “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”, Azərbaycanın ədəbi dühaları Nizami Gəncəvi, Ə.Xaqani, İ.Nəsimi, və digərlərinin yaratdıqları əsərlər.

Səlcuqların Qafqazı fəthi və Səlcuq mədəniyyətinin Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinə təsiri.

2. XII əsr Şirvan xanlığının çiçəklənməsi. Şirvanşah məişəti və əyləncəli musiqinin bu məişətdə rolu. Azərbaycan xalqının şifahi folklorunun, dastan və eposlarının ərəb və digər xalqların dastan və folkloru ilə qarşılıqlı münasibətləri.

XII əsr Azərbaycan saray şairləri: Əbul-Uda, Xaqani, Fəlaki, Mücir – Abdin, Beylaqani və b. Onların yaradıcılığında musiqi haqqında məlumat və eləcə də, saray musiqisində rolu.

3. Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl əsri - XII əsr Nizami Gəncəvinin (1141-1203) adı və onun bütövlükdə “Xəmsə” adlanan 5 poemasının işığı ilə bağlıdır. Bu əsərlərdə musiqinin cəmiyyətdəki, insanın həyat və fəaliyyətindəki və saray mühitindəki rolu, onun tipləri, xarakterik xüsusiyyətləri, formaları, musiqi alətləri və s. əksi. Nizami yaradıcılığında muğam, qədim Azərbaycan musiqi alətləri, təsnif, rəng, məişət və yürüş musiqisi. Aşiq Bərbətin yarışmaları (deyişmə).

4. Monqolların Qafqazı işğalı və bu arealda Bağdad Xəlifə hakimiyyətini qəti surətdə məhv etməsi. XIII – XVI əsrlərdə Azərbaycanda ölkənin daxili siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar mədəniyyətinin inkişafında durğunluq. Monqolların Azərbaycan mədəniyyətinə təsiri və rolu. İbrahim Dərbəndi tərəfindən Azərbaycanda təşkil olunmuş yığıncaqlar.

5. Şirvanşahlar dövlətinin Şamaxıda və Bakıda qurduqları mədəniyyət mərkəzləri. XIV – XV əsrlərdə Azərbaycanda mədəniyyət. Şirvanşahlar sarayında musiqi. Azərbaycanda yadellilər tərəfindən gətirilmiş musiqi alətlərinin yayılması. (xüsusilə XIII – XV əsr işğalçıları tərəfindən).

6. Səfəvilər dövlətləri dövründə Azərbaycan xalqına İran mədəniyyətinin təsiri. İslamda şiəlik və onun dini əsərlərdə əksi.

7. Məhəmməd Fizuli və onun poetik yaradıcılığı. Fizuli yaradıcılığında musiqi və musiqi alətləri.

8. XVI – XVII əsr Azərbaycanda İran – Türk müharibələri. Bu müharibələrin feodal – xarakteri və müharibələrin xalqın musiqili – poetik yaradıcılığında əksi.

9. Azərbaycanda antifeodal üsyanlar. “Cəlal” və qəhrəmanlıq eposu olan “Koroğlu” dastanları. Azərbaycan, Orta Asiya və Avropa xalqlarının musiqi yaradıcılığında bu epos və dastanların əksi. “Koroğlu” eposunun nəşriyyatı haqqında görüntülər.

10. Azərbaycanın Rusiya ilə ticarət əlaqələri. Rus mədəniyyətinin Azərbaycana daxil olması.

XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti zənginləşərək, yeni təsniflərin, rənglərin yaradılmasına, klassik muğam sənəti, aşıqların musiqi – poetik yaradıcılıqlarının inkişaf etməsinə səbəb oldu. Azərbaycan xalq yaradıcılığının bu dövrdəki poetik nümunələrindən biri “Koroğlu” qəhrəmanlıq

dastanı kimi vüsət tapdı. Qeyd edilməlidir ki, “Koroğlu” dastanı ölkə hüdudlarından kənara çıxaraq, bir çox türkdilli – türkmən, türk (Anadolu), özbək, qaraqalpaq, həmçinin gürcü, tacik və başqa da xalqlar arasında da məşhur oldu.

Polyak türkoloqu A.Xodzkonun XIX əsrin 30-cu illərində Cənubi Azərbaycandan yazıya köçürdüyü və sonra Avropada nəşr etdirmək məqsədilə, fars dilini daha yaxşı bildiyindən farscaya çevirdiyi “Koroglu” dastanı ilk dəfə 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində nəşr edildi (4). Polyak şərqşünası topladığı materialların ingilis dilinə çevrilməsinə və nəşrinə köməklik göstərilməsi üçün İngiltərə Şərq dillərindən tərcümə komitəsinə müraciət etmiş və ona bu işdə həmin komitənin katibi Ceyms Reynold (kitabın redaktoru) başda olmaqla Henri Elison, qraf Munuster, ser Corc Tomas Stenton, Parlament üzvü ser Aleksandr Conston, ser Con Kembpella, Con Qiyemar, V.Kruston və digərləri yaxından köməklik göstərmişlər. A.Xodzkonun materialları əsasında hazırlanmış kitab təkcə “Koroglu” dastanından ibarət olmayıb, əlavə olaraq bir çox Xəzərtrafi xalqların folklor örnəklərini də əhatə edir. A.Xodzkonun bu kitabı aşağıdakı hissələrdən ibarətdir: 1.Ön söz; 2.“Koroglu”ya Giriş; 3.“Koroglu”nun macaraları və improvizasiyaları; 4.Həştərxan tatarlarının xalq mahnıları. 5.Kalmıqların üç nəğməsi; 6.Türkmən nəğmələri; 7.İran türklərinin (azərbaycanlıların) mahnıları; 8.İran mahnıları; 9.Gilanlıların və digərlərinin mahnıları; 10. Rudlar dağlıklarının nəğmələri; 11.Talışların mahnıları; 12. Mazandaranlıların mahnıları; 13 Mətn nümunələri; 14.Fortepianoda ifa üçün 9 İran mahnısı (Antoni D” Kontski ilə birgə)

Kitabdakı son mahnılar notla verilib. Bunların arasında “Koroglu”, “Azərbaycan havası” və “ Fincan” kimi Azərbaycan xalq mahnı və rəqsləri də vardır (9, 73 -79).

Qeyd edək ki, türkoloq özü Şərq ölkələrinə səyahət edərkən Cənubi Azərbaycanda – Xoy şəhərində Koroglu şerlərindən ibarət əlyazma əldə etmiş və kitabında həmin şerlərin müəyyən qisminin almanca nəzmlə tərcüməsini də vermişdir....

Nəticə

XII – XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf zirvəsi adlandırsaq, yanılmarıq! Qarşılıqlı mədəni əlaqə, iqtibas, mədəni qarşılıqlı mübadilə, assimilyasiya və digər proseslər bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da mədəniyyətinin inkişafında həlledici rol oynamışdır... XII əsr, haqlı olaraq, Azərbaycan Renessansı dövrü hesab edilir. Məhz bu dövrdə Bakı, Gəncə, Marağa, Həmədan, Naxçıvan, Təbriz kimi Azərbaycan şəhərləri inkişaf etdi.

Azərbaycan Renessansı dövründə musiqi, ədəbiyyat yüksək inkişaf tapdı. Gözəl memarlıq abidələri inşa edildi. Ərdəbildəki Şeyx Səfiəddin dini kompleksini, Təbrizdəki Göy məscid və Xan sarayı tikilisini, Bakıdakı Şirvanşahlar sarayını misal olaraq göstərmək kifayətdir (13).

Alimlərin ortaq rəyinə görə, Azərbaycanın orta əsrlər dövrü qarşılıqlı mədəni əlaqələrin xüsusi fəallığı ilə seçilirdi. Türk, fars, ərəb, sivilizasiyasının ümummədəni dəyərlərindən təsirlənmə yerli ənənələri zənginləşdirdi, Azərbaycan mədəniyyətinə təkrarolunmaz görkəm verdi.

İndi Azərbaycanda qədim və daha sonrakı, yəni islamaqədərki ənənənin islam mədəniyyətinə uyğunlaşması yeni tarixi şəraitdə yeni mədəni inkişaf yolu ilə gedirdi. Daha sonra isə Azərbaycanın tarixi mədəniyyətində oturaq etnosun yeni gəlmə türk etnosları ilə daha artıq əsaslı qarşılaşması nəzərə çarpır. Bütün bunlar incəsənətin iki, üçtərəfli qarşılıqlı əlaqələri, yeni əsərlərin, yeni üslubların və yeni cərəyanların təşəkkülünə təkan verirdi.

Eyni zamanda, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Avropa, İraq, Hindistan, Rusiya, Şərqi Ərəbistan və Bizans dövləti ilə qarşılıqlı mədəni tranzit əlaqələri vacib faktor kimi qeyd edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Fazili., Atropatena (e.ə. IV- e. VII əsr)., Bakı., “Elm” nəş., 1992., um.s. 216., s.145.
2. Artur Kristensen. İran dər zaman-e Sasaniyan, Tehran, 1345, s. 76. R. Yasəminin tərcüməsi.
3. “Avesta” Birinci kitab., Fars dilindən tərcümə. Bakı. Azərnəşr., 1995., üm.s. 103., s. 8
4. Chodzko A. Speciment of the popular poetry of Persia as found in the Adventures and improvisations of Koroglu, The Bundit minstrel of Northern Persia and the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea. London. 1842.
5. Фарджева М., Пашаев. Фонды Гобустанского историко – художественного заповедника о характере м ареале социально – экономических связей древнего Азербайджана. // Азербайджан в международных многосторонних взаимосвязях. Доклады II Бакинского международного симпозиума, 22 – 24 ноября 1995 г. Баку, Эльм, 1997

6. Фейзуллаева А. «Китаби – Деде Горгуд» как совершенный образец отражения тюркских эпических традиций. // Азербайджан в многовековых многогранных культурных взаимосвязях. Сборник докладов IV Бакинского международного симпозиума. 4 – 6 июля 1998 года, Баку, Насир, 1999. с. 61 – 66.
7. F.F.Qasimzadə, T.M.Nasıyev., Avestadan bu günədək., ASSR maarif nazirliyinin mətbəəsi., 1982, s.51., s.6.
8. <http://az.wikipedia.org/wiki/zərdüşť>
9. Иса – заде А.И. Образцы Азербайджанской народной музыки в книге Ходзько об эпосе «Кер-оглы» // Известия АН Азерб. ССР, Литература. Язык. Искусство №1, Б., «Элм», 1987.
10. İya Məhərrəmi. “Muğamın formalaşması tarixçəsi - Muğam və muğamat”. 2010.
11. İ. Purdavud. Qatha; Bombay; 1927. 1 nəşr, s. 22.
12. Тариел Азертюрк «Генезис тюрка и тюркского языка» (на основе клинописи) в двух книгах. Баку. 2019.
13. Bədəlbəyli Ə. *Izahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, Elm, 1969*

Rəyçi: prof. A.Nəcəfzadə

Göndərilib: 06.11.2020

Qəbul edilib: 09.11.2020